

Üsküdar: Harem Kadınlarının Prestij Sahası*

Üsküdar: Prestige Area of the Ottoman Court Women

Murat Kalafat**

Öz

Türk Mimarisi içerisinde kurucu olarak kadınların varlığı Hun ve Göktürk dönemlerine kadar geri götürülebilmektedir. Bu durum ilerleyen dönemlerde süreklilik göstermekle birlikte, en yoğun yaşandığı çağ Osmanlı'nın "Klasik" dönemidir. Bu kurucu/bâni grubu, imparatorluğun çeşitli bölgelerinde isimlerini yaşatan mimarlık ürünleri yaptırmışlardır. Ancak başkent olması nedeniyle en görkemli anıtsal mimari örneklerin bulunduğu İstanbul ve özellikle Üsküdar'da belirli bir yoğunlaşma izlenebilmektedir. Üsküdar'daki geniş organizasyonlu ve anıtsal mimari örneklerin tamamına yakını, Valide Sultanlar başta olmak üzere Harem kadınları tarafından inşa ettirilmiştir. Ayrıca Üsküdar'da bulunan bu yapılar, hem organizasyon hem anıtsallık bağlamında, bânilerinin "prestij yapısı" olarak nitelendirilebilecek uygulamalardır. Bahsedilen yapılar haricinde sadece üç adet anıtsal mimari örnek erkek baniler tarafından inşa edilmiştir: Rum Mehmed Paşa Külliyesi, Şemsi Paşa Külliyesi ve Selimiye Külliyesi. Bu durumun sebeplerini anlamak için başvurulacak referanslar ise çevre koşullarda aranmalıdır. Çevre koşulların değerlendirilmesi, Üsküdar'ın bir kent olarak niteliklerini saptamak ve diğer bölgelere göre farklı olduğu noktaları ortaya koymakla mümkündür. Buna göre şehrin tarihi, coğrafi, siyasi ve demografik özellikleri analiz edilmelidir. Böylelikle Üsküdar'daki bu yoğunlaşmanın sebepleri hakkında bir yaklaşım geliştirilebilecektir.

Anahtar Kelimeler

Üsküdar, Mimari, Harem Kadınları, Prestij Sahası

Abstract

The existence of women as founders/patrons in Turkish Architecture can be dated back to Hun and Göktürk periods. Although this situation shows continuity in the following ages, the most intense period was the Classical age of the Ottoman Empire. These patrons built architectural products that kept their names alive in various regions of the empire. However, it can be observed that the most magnificent monuments built by *Harem* women were mostly located in Istanbul – especially in Üsküdar. Almost all of the monumental structures in Üsküdar were built by *Harem* women, especially by the *Valide Sultans*. These buildings/complexes can be described as prestige structure of the patrons in the context of both organization and monumentality. Aside from the mentioned structures, only three other monumental architectural examples were built by male patrons: Rum Mehmed Pasha Complex, Şemsi Pasha Complex and Selimiye Complex.

References to the causes of this situation should be searched under environmental conditions. The analysis of environmental conditions can be possible by determining the characteristics of Üsküdar as a city, and revealing the points where it is different from other regions or cities. Accordingly, the historical, geographical, political and demographic characteristics of the city should be analyzed. Thus, a theory can be established about the reasons for this concentration in Üsküdar.

Keywords

Üsküdar, Architecture, Harem Women, Prestige Area

* Bu makale Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Abdullah Karaçığ'ın danışmanlığında Murat Kalafat tarafından hazırlanmış olan "Gülnuş Emetullah Sultan'ın Baniliği" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Sorumlu Yazar: Murat Kalafat (Öğretim Görevlisi) Çankırı Karatekin Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Resim Bölümü, Çankırı, Türkiye. E-posta: benmuratkalafat@gmail.com ORCID: 0000-0003-3194-156X

Atf: Kalafat, Murat. "Üsküdar: Harem Kadınlarının Prestij Sahası." *Art-Sanat*, 14(2020): 185–209.
<https://doi.org/10.26650/artsanat.2020.14.0008>

Extended Summary

As in many cultures throughout history, people who have economic and political power in Turkish culture have played a founder/patron role in public architecture examples. Public architecture is not only a charity work, but also the public image of the person who put the structures into service to the public. In other words, monuments which bear the name of the patrons provide to the founders/patrons visibility in the region where the structure is located. It is an indisputable fact that men have built more buildings than women in terms of the gender of the founders during the Ottoman period. However, Turkish women took part in architectural activities as founders/patrons too.

It can be observed that the number of architectural activities of women as patrons increased following the Classical Age, at which point, the economic and political power of the Ottoman Empire was at its peak. Harem women -mothers, wives and daughters of the Ottoman Sultans- were the predominant ones within this founder/patron group. They built many more structures than other female groups throughout the Empire. Therefore, women of royal dynasty (Harem women) provided their public visibility through architecture, from Istanbul to Anatolia and even to the Arabian Peninsula. It is observed that this situation is far more visible in Üsküdar than the other cities of the Empire, but the Historical Peninsula is in Istanbul. When the monumental structures of Üsküdar are examined, it is also understood that the majority were built by -or dedicated to- women patrons. There are only three monumental architectural examples built by male patrons: Rum Mehmed Pasha Complex, Şemsi Pasha Complex and Selimiye Complex.

Most of the monumental buildings in Üsküdar were built by -or dedicated to- Gülfem Hatun, Mihrimah Sultan, Nurbanu Sultan, Kösem Sultan, Gülnuş Sultan, Mihrişah Sultan, and Rabia Şermi Sultan. These buildings are monumental and mostly large complexes rather than small-scale units. When the other architectural activities of the founders are examined, it is seen that they prefer Üsküdar to position their monumental or multi programed structures. Also, almost all of the multi programmed and monumental structures of Üsküdar were built by Ottoman Harem women. By revealing the reasons for this situation, it can be possible to give a different perspective to the urban identity of Üsküdar.

In order to establish a theory, the historical, demographic, political and geographical characteristics of Üsküdar should be analyzed. Thus, the identity of the city can be revealed and the abovementioned architectural activities will be understood.

Üsküdar has been an important settlement throughout history since the Byzantine period. When the history of the city is examined it is understood that the strongest definition of Üsküdar's role on the stage of history is its being the location of head-quarter of the rebels-enemies, who intended to take the Byzantine throne.

In 1352, the city was joined to the Ottoman territories by Orhan Gazi. In the Classical Age of the Ottomans, together with Eyüp and Galata, Üsküdar was described with the name of “*bilad-ı selâse kadınlıkları*”. This description, which represents the three major towns outside the city, reveals the position of Üsküdar in the capital. The ratio of the city to the Istanbul population at the end of the 19th century was 95671/873565. Although this ratio seems to be small, Üsküdar is second after Beyoğlu in terms of population.

Üsküdar was visited by both the emperors and Harem women in the Byzantine and Ottoman periods, for excursions and hunting. This feature should be considered as revealing the difference of Üsküdar from other regions of Istanbul.

When the books of European travelers who came to Istanbul in 16th-19th centuries by the attraction of Eastern charm are examined, it can be seen that they could not find the mysticism which they were looking for in the European side and that they felt that emotions in Üsküdar.

The most stressed feature of Üsküdar as a city was holiness. Üsküdar and other Anatolian territories are considered as “*Arazi-i Tahire*”, because they are not separated from Mecca and Medina by large rivers. The number of *tekkes* (Islamic monasteries) in the city represents the perception of holiness. Moreover, 83 tombs and 8 cemeteries are important elements that make up the mystical atmosphere of Üsküdar.

The examples built by Harem women in Üsküdar are Gülfem Hatun Complex, Mihrimah Sultan Complex, Atik Valide Complex, Çinili Complex, Yeni Valide Complex, Ayazma Mosque, and Beylerbeyi Mosque. These buildings are emphasized urban images, due to their monumentality and being multi-programmed complexes as well as their positions in the city.

In this context, due to the abovementioned characteristics, Üsküdar is the secondary prestige area of Istanbul after the Historical Peninsula where Ottoman Sultans and *Pashas* mostly preferred to locate their architectural monuments. The most important position which can be considered after the Ottoman Sultans and *Pashas* in terms of politic and economic power is the position of *Valide Sultan*. The abovementioned examples were built by -or dedicated to- *Valide Sultans* except for the complexes of Mihrimah Sultan and Gülfem Hatun.

Üsküdar is a secondary version of the prestige area status of the Historical Peninsula. While sultans and pashas -also Harem women- mostly preferred to locate their buildings in the Historical Peninsula, *valide sultans* and Harem women preferred Üsküdar. This situation shows that there was a hierarchical urban image area in Ottoman capital. Thus, Üsküdar gained the status of being a prestige area which Harem women -especially the *valide sultans*- put forth their images in the eyes of public.

Giriş

Tarih boyunca pek çok kültürde olduğu gibi Türk kültüründe de ekonomik ve siyasi güç sahibi kişiler kamusal mimari uygulamalarda kurucu rol üstlenmişlerdir. Mimari kuruculuk/bânilik, bir hayır işi olmasının yanı sıra, yapıyı halkın kullanımına sunan kişinin kentsel izdüşümüdür. Yani yapının konumlandırıldığı bölge ve etki sahasında, bâninin ismini taşıyan bir simge ve kentsel görünürlüğünü sağlayan bir anıt konumundadır¹. Osmanlı döneminde kurucuların cinsiyetleri bağlamında yapılacak bir karşılaştırmada erkeklerin kadınlardan sayıca daha çok yapı inşa ettirdikleri tartışılmaz bir gerçektir. Ancak Türk kadınları da mimari etkinliklerde bâni olarak yer almışlardır². Özellikle Osmanlı'nın ekonomik ve siyasi gücünün zirvede olduğu Klasik Dönem ve sonrasında kadınlarının mimari etkinliklerinin sayıca arttığı gözlemlenebilmektedir. Bu bâni grubunun içerisinde, valide sultanlar ile padişah eşleri ve kızları önemli bir çoğunluğu oluşturur. Dolayısıyla, hanedan mensubu kadınlar, İstanbul'dan Anadolu'ya, hatta Arabistan Yarımadası'na kadar uzanan oldukça geniş bir sahada, mimari kuruculuk aracılığıyla kamusal görünürlüklerini sağlamışlardır. İmparatorluğun diğer bölgelerine nazaran Üsküdar'da bu durumun yoğunlaştığı izlenebilmektedir. Burada bahsedilen yoğunluk belki sayıca Tarihi Yarımada'nın gerisinde kalmaktadır. Ancak Üsküdar'ın anıtsal nitelikli yapıları incelendiğinde büyük çoğunluğun kadın bâniler tarafından inşa ettirildiği anlaşılmaktadır. Sadece üç adet yapı bu durumun dışında kalmaktadır: Rum Mehmed Paşa Külliyesi, Şemsi Paşa Külliyesi ve Selimiye Külliyesi.

Gülfem Hatun, Mihrimah Sultan, Nurbanu Sultan, Kösem Sultan, Gülnuş Sultan, Mihrişah Sultan ve Rabia Şermi Sultan tarafından -ya da adına- inşa ettirilen yapıların yarattığı yoğunluk, küçük ölçekli birimlerden ziyade, anıtsal nitelikli ve çoğunlukla geniş organizasyona sahip külliyeler olarak görünmektedir. Üstelik kurucuların diğer mimari etkinlikleri incelendiğinde, en büyük programlı yapılarını konumlandırmakta Üsküdar'ı tercih ettikleri görülmektedir. Diğer bir deyişle Üsküdar'ın geniş organizasyonlu külliyesi ve anıtsal mimari örneklerinin büyük çoğunluğunun Osmanlı Harem kadınlarının kuruculuğunda gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Bu yazının amacı yukarıda bahsedilen yoğunlaşmanın sebeplerini ya da Harem kadınlarının anıtsal yapılarını Üsküdar'da konumlandırmayı tercih etmelerinin nedenlerini ortaya koyarak Üsküdar'ın kentsel kimliğine farklı bir bakış açısı kazandırmaktır. Konu hakkında bir yaklaşım geliştirebilmek için öncelikle Üsküdar'ın tarihi,

1 Mimari etkinlikler yoluyla kişisel temsil hakkında bkz. Eren Kürkçüoğlu, "Kamusal Alanlarda İmaj Çatışması: Doğal ve Yapay İmaj Olgusu", *Planlama* 24-3 (2014), 125-130.

2 Konu hakkında bkz. Ülkü Bates, "Women as Patrons of Architecture in Turkey", *Women in the Muslim World*, ed. L. Beck and N. Keddie (Cambridge MA: Harvard University Press, 1978), 243-260. Ayşe Ç. Bölükbaşı, "Erken Osmanlı Devletinde Kadınların Mimari Alandaki Hamiliği 1299-1512", *Sanat Tarihi Yıllığı* 19 (2007), 73-90. Aynur Durukan, "Türk Toplumlarında Sanat Kuruyucusu ve Kurucu Olarak Kadınlar", *Gelenek, Kimlik, Bireşim: Kültürel Kesişmeler ve Sanat, Günsel Renda'ya Armağan*, ed. Zeynep Yasa Yaman ve Serpil Bağcı (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2011), 109-123.

demografik, siyasi ve coğrafi özellikleri analiz edilmelidir. Böylelikle kentin kimliği ortaya koyulacak ve bahsedilen mimari etkinlikler anlamlandırılabilir.

Tarihi ve Demografik Perspektif

Üsküdar, Bizans döneminden itibaren önemli bir yerleşim alanı olmuştur. Dönem kaynaklarında kentin adı önce “Khrysopolis” (Altın Şehir)³; 12. yüzyıldan sonraki eserlerdeyse “Scutarion”, “Escutaire” olarak anılmıştır⁴. Üsküdar’ın tarih sahnesinde aldığı rol hakkında yapılabilecek tanımlamalar içerisinde belki de en güçlüsü, hedefi Bizans tahtı olan muhalif ve düşmanların karargâh noktası olma durumudur⁵. Kentin stratejik coğrafi konumu bu durumun en önemli sebebidir.

Şehirdeki Türk mevcudiyetinin erken tarihli örnekleri, Bizans dönemi iç ayaklanmalarda muhalif imparator adaylarının askeri yardım talepleri sonucunda ortaya çıkmıştır⁶. 1352 yılında Orhan Gazi tarafından Osmanlı topraklarına katılan kent, Yıldırım Bayezid döneminde imar edilmiş bir kasaba görüntüsüne kavuşmuştur. Klasik dönemde ise Eyüp ve Galata ile birlikte “bilad-ı selâse” kadınlıkları adı ile teşkilatlanmıştır⁷. Sur dışındaki üç büyük kazayı simgeleyen bu tanımlama, Üsküdar’ın başkent içerisindeki konumunu ortaya koyar niteliktedir.

Kente, 16. yüzyılın ilk çeyreğinde sekiz mahalle, 169 hane; 16. yüzyılın üçüncü çeyreğinde 18 mahalle 429 hane; 17. yüzyılın ilk çeyreğinde 18 mahalle ve 323 hane bulunmaktadır. Böylelikle 16. yüzyılın ortalarından itibaren Üsküdar’ın kentsel nüfusunda yoğun bir artış olduğu tespit edilmiştir⁸. 17. ve 18. yüzyıllarda inşa edilen kamu yapılarının

3 Mikhail Psellos, *Khronographia*, çev. Işın Demirkent (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992), 13. Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, çev. Bilge Umar (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008), 35; Mikhael Attaleiates, *Tarih*, çev. Bilge Umar (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008), 68.

4 Niketas Khoniates, *Historia*, çev. Işın Demirkent (İstanbul: Dünya Yayınları, 2004), 110. Mikhael Dukas, *Tarih: Anadolu ve Rumeli 1326-1462*, çev. Bilge Umar (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2004), 24; G. De Villehardouin ve H. De Valenciennes, *4. Haçlı Seferi Kronikleri*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Kitap Matbaacılık, 2008), 39.

5 Tarihi kaynaklarda Üsküdar, ilk olarak İmparator Konstantinos’un, muhalifi Licinius ile 324 yılında yaptığı Üsküdar Savaşı nedeniyle anılır. Bkz. Sipahioğlu, “Bizans Dönemi’nde Üsküdar” 503-506. Psellos, *Khronographia*, 10-13; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, 35. Bizans döneminde çeşitli ayaklanmalarda ve kuşatmalarda ordu Üsküdar’da konuşlanmaktadır. Bkz. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 142-143; A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi I*, çev. Arif Müfid Mansel (Ankara: Maarif Vekaleti, 1943), 251; Khoniates, *Historia*, 110-111; Villehardouin ve Valenciennes, *4. Haçlı Seferi Kronikleri*, 39.

6 Bkz. Sipahioğlu, “Bizans Dönemi’nde Üsküdar” 508; Osman Turan, *Seçukluklar Zamanında Türkiye* (İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1971), 55, 61; J. Laurent, “Byzance et les Origines du Sultanat de Roum”. *Melanges Charles Diehl I* (Paris 1930), 177-182, çev. Yaşar Yücel, “Rum (Anadolu) Sultanlığı’nın Menşei ve Bizans”, *Belleten* 202 (1988), 224-225; Ali Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990), 26-27; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 322, 479; Attaleiates, *Tarih*, 264-265, 272-273; Anna Komnena, *Alexiad: Malazgirt’in Sonrası*, çev. Bilge Umar (İstanbul: İnkılap Kitabevi 1996), 81-82; Ahmet Refik Altınay, *Kadınlar Saltanatı I* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 11.

7 Halil İnalçık, “İstanbul, Türk Devri”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 23 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 220.

8 Ahmet Güneş, “16. ve 17. Yüzyıllarda Üsküdar’ın Mahalleleri ve Nüfusu”, *Üsküdar Sempozyumu I (23-25 Mayıs 2003) Bildiriler* (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2004), 1: 55, Tablo 1; BOA. Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri, TT.438, 793; BOA. Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri, TT.436, 378-393; Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi, KK.49, v. 156/b-vd.

sayıları göz önüne alındığında kent nüfusunun bu dönemlerde gittikçe artan bir gelişim gösterdiği anlaşılabilmektedir⁹. Nüfus ve yerleşim bakımından üç büyük semtten biri konumunda olan kentin, 19. yüzyıl sonunda İstanbul nüfusuna oranı (“95.671/873.565” rakamları üzerinden) %11’dir¹⁰. Bu oran küçük görünse de sur dışında kalan bölgeler arasında Üsküdar, nüfus yoğunluğu bakımından Beyoğlu’ndan sonra ikincidir.

Bütün bu bilgiler ışığında Üsküdar’ın Bizans ve Osmanlı çağındaki stratejik konumu hakkında bir yargıya varılabilmektedir. Bu stratejik konumu belirleyen unsur ise “Tarihi Yarımada”dır. Bizans Sarayı’nın ve Ayasofya’nın bulunduğu Tarihi Yarımada, hem Ortodoksluğun hem de İmparatorluğun merkezidir. Üsküdar, hem Tarihi Yarımada’nın kara bağlantılarının dışında bulunması hem de iletişim ihtiyacı hâlinde en kısa mesafede olması sebebiyle bütün kuşatma ve isyanlarda merkez noktası olmuştur. Bu durumun hem Bizans Sarayı hem de karşıtları tarafından makul görüldüğü anlaşılmaktadır çünkü denizden herhangi bir saldırı almayacağından emin olan Bizans için, hemen karşı kıyıda bulunan herhangi bir askeri güç, tehlike arz etmemektedir. Diğer taraftan diplomasi faaliyetleri için de oldukça elverişli bir mesafede bulunmaktadır. Osmanlı döneminde ise İstanbul’un Anadolu ve Asya kervan yollarıyla bağlantısını sağlayan bir noktadır¹¹. Bu sebeple saraya yakın konumlanmak isteyen herkese ev sahipliği yapmıştır. Dolayısıyla burada nüfus artmış ve İstanbul’daki üç büyük beldeden birisi konumuna yükselmiştir. En erken tarihlisi 1537, en geç tarihlisi 17. yüzyıl sonu olmak üzere kitap resimleri ve atlaslarda, Üsküdar’ın kartografik görünümü, Klasik dönemde Üsküdar’ın kentsel özellikleri ve nüfusu hakkında belge niteliğindedir (G. 2-G. 7). Bu haritalarda Üsküdar’ın kentsel gelişim bakımından Tarihi Yarımada ve Galata ile birlikte bir merkez olarak betimlenmesi kentin önemini vurgular niteliktedir.

Coğrafi Perspektif

Üsküdar, Bizans imparatorlarının dinlenmek ve ava çıkmak için tercih ettikleri bir bölgedir. Bizans imparatorlarının dışında, devlet ileri gelenlerinin de burada saraylarının ve yazlık evlerinin bulunduğu rivayet edilmektedir¹². Osmanlı döneminde de

9 Evliya Çelebi, şehirde 70 Müslüman, 11 Rum-Ermeni ve 1 Yahudi mahallesi olduğunu belirtmektedir. Bkz. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz: Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 1-2: 431. Ancak bu sayılarla, Ahmet Güneş’in yayımladığı belgelerde (bkz. 9. dipnot) geçen sayılar arasında oldukça büyük bir uçurum bulunmaktadır. Bu sebeple resmi belgelerdeki sayılar doğru kabul edilmelidir.

10 Gülfettin Çelik, “19. Yüzyılın İkinci Yarısı Üsküdar Sosyo Ekonomik Yapısında Aziz Mahmud Hüdayi Vakfının Yeri”, *Aziz Mahmud Hüdayi Uluslararası Sempozyum Bildirileri (20-22 Mayıs 2005)*, (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, ty.), 2: 523; İstanbul ve Bilad-ı Selase Nüfusu, İ. Ü. Merkez Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, No: 8949.

11 18. yüzyılda yollar üçlü bir ayrıma tâbi tutulmuştur: Sağ kol, Üsküdar’dan başlayıp Eskişehir, Adana bölgesine; sol kol, Üsküdar’dan başlayarak Gebze, İzmit, Düzce, Konya, Kars bölgesine; orta kol ise Üsküdar’dan başlayıp, Tokat, Sivas, Bağdat’a uzanmaktadır. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, *18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 96.

12 Sipahioğlu, “Bizans Dönemi’nde Üsküdar”, 511; Khoniaties, *Historia*, 150. Ioannes Kinnamos, *Historia*, çev. Işın Demirkent (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001), 191. Theophanes, *The Chronicle of Theophanes: An English Translation of Anni Mundi 6095-6305 (A.D. 602-813)*, haz. Harry Turtledove (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1982), 4.

Üsküdar, doğal güzelliklerinden faydalanılan bir gezinti alanı olmuştur¹³. Böylelikle, Üsküdar'ın hem Bizans hem de Osmanlı dönemlerinde mesire ve av için elverişli bir coğrafi sahaya sahip olduğu ve bu amaçla ziyaret edildiği anlaşılmaktadır.

Bu sayılanlar Üsküdar'ın, İstanbul'daki diğer semtlerle farkını ortaya koyan bir özellik olarak değerlendirilebilir. Ancak bu özelliğin asıl anlattığı şey; Üsküdar'daki kırsal alanların çokluğu ve kentsel gelişime açık olduğudur. Bu konuyu destekleyen bir veri kentteki tekke sayılarının görece yoğunluğudur. Yazının sonraki bölümlerinde aktarılacağı üzere, kentteki yoğun tekke yapılarının kutsiyet algısındaki rolünün dışında, yeni yerleşimlere uygun kırsal alanların bayındır hâle getirilmesinde de payı bulunmaktadır. Burada karşılıklı bir çerçeveden bakılacak olursa gelişime açık kırsal alanlar ile genellikle kırsal alanlara inşa edilen tekkelerin yoğunluk durumu birbirini destekler niteliktedir. Böylelikle Üsküdar'ın kentsel gelişime açık bir coğrafi saha oluşturduğu öne sürmek mümkündür.

Kutsiyet Algısı

Üsküdar'ın bir kent olarak öne çıkan özelliklerinden belki de en çok vurgulananı kutsiyet olgusudur. Üsküdar ve diğer Anadolu toprağı, Mekke ve Medine'den, büyük nehirlerle ayrılmadığı için "Arazi-i Tahire"den (pak-temiz alan) sayılmaktadır¹⁴. 18. yüzyıl tezkirecilerinden Safâî¹⁵ ve yine 18. yüzyıl şairlerinden Fennî'nin¹⁶ eserlerinde Üsküdar için "Kâbe toprağı" vurgusu yapıldığı görülmektedir. Üsküdar Yeni Valide Külliyesi'nin yapım aşamalarını aktaran, 1836 tarihli risalede aynı vurgu izlenebilmektedir¹⁷.

Kentteki tarikat yapılarının sayısı kutsiyet algısını destekler niteliktedir. Üsküdar sınırları içerisinde toplam 58 adet tekkenin varlığı bilinmektedir¹⁸. 1882 tarihli sayıma göre İstanbul'da 260 adet tekke bulunmaktadır¹⁹. Bu sayı referans alındığında İstanbul'daki toplam tekke sayısının yaklaşık dörtte birinin Üsküdar'da bulunduğu sonucuna

13 Fikret Sarıcaoğlu, "Üsküdar'da Osmanlı Padişahları: Göçler, Binişler ve Selamlıklar (18. Yüzyıl)", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu 5 (1-5 Kasım 2007) Bildiriler* (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2008), 2: 552. Mutlu Erbay, "Üsküdar Panoramasının Sanatçı Yorumlarıyla İlişkilendirilmesi", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu 5 (1-5 Kasım 2007) Bildiriler* (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2008), 2: 90.

14 Mahmut Karaman, "Üsküdar'ın Türkiye Kimliği: Üsküdar Anadolu", *Üsküdar Sempozyumu 1 (23-25 Mayıs 2003) Bildiriler* (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2004), 1: 223.

15 Ali Yıldırım, "Üsküdarlı Divan Şairleri", *Üsküdar Sempozyumu 1 (23-25 Mayıs 2003) Bildiriler* (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2004), 2: 256.

16 Neslihan İlkur Koç, "Üsküdar'ın Dost Işıklarının Divan Şiirine Yansımaları", *Üsküdar Sempozyumu 1 (23-25 Mayıs 2003) Bildiriler* (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2004), 2: 264; Asaf Hâlet Çelebi, *Divân Şiirinde İstanbul* (İstanbul: İstanbul Fetih Derneği Yayınları, 1953), 104.

17 Aras Neftçi, "Üsküdar Yeni Valide Camisi'nin Yapım Hikâyesi", *Sanat Tarihi Defterleri (Filiz Özer'e Armağan Özel Sayısı) 13-14* (İstanbul: Ege Yayınları, 2010), 141; Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet tasnifi No: K 154.

18 Bu yapılardan iki tanesi 15. yüzyıl, dört tanesi 16. yüzyıl, 13 tanesi 17. yüzyıl, 23 tanesi 18. yüzyıl, 11 tanesi 19. yüzyılda kurulmuştur. Bkz. Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar 1* (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2001), 395-511.

19 M. Baha Tanman, "Tekkeler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7 (İstanbul: Kültür Bakanlığı/ Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1994), 236-239.

varılmaktadır. Tekkelerden başka, 83 türbe ve biri Karacaahmet gibi devasa ölçülerde olmak üzere 8 mezarlık²⁰ da Üsküdar'ın mistik havasını oluşturan önemli unsurlardır²¹.

Çeşitli araştırmacılar tarafından Üsküdar'ın kutsallığı konusunda referans verilen olgulardan birisi de Surre Alayları'dır²². Her yıl hac ibadetini yapacak olan adaylar için düzenlenen Surre Alayları'nın başlangıç noktası Üsküdar'dır. Ancak bu durumun sebebi Üsküdar'ın kutsal görülmesi değil, Anadolu ve Asya'ya giden kervan yollarının başlangıç noktası olmasıyla ilgilidir. Kısacası, Surre Alayları'nın başlangıç noktası olması, Üsküdar'ın kutsal topraklardan sayılması ile ilişkilendirilmemelidir. Tam tersi, bu organizasyon Üsküdar üzerindeki kutsiyet algısını arttırmış olmalıdır.

Bu bilgiler ışığında Üsküdar'ın, İstanbul'dan ve diğer semtlerden farklı bir atmosferinin olduğu, insanların buraya bakışının kutsiyet odaklı olduğu anlaşılmaktadır. Bu kutsiyeti oluşturan sebepler, Üsküdar'daki tarikat organizasyonları ve devasa mezarlık alanı olarak sıralanabilir. Ya da tam tersi Üsküdar kutsal sayıldığı için zikredilenler burada yoğunlaşmış olabilir. Yani Arazi-i Tahire'den sayılan kentte tarikat yapıları yoğunlaşmış; bu yoğunluk da uçsuz bucaksız mezarlıkların oluşumunu tetiklemiştir. Sonuçta denklemin neresinden bakılırsa bakılsın kutsiyet algısı değişmemektedir.

Oryantalist Anlatımlar

Üsküdar'ın kentsel kimliğinin en belirgin yönünü vurgulayan referanslar seyahatnamelerdir. Çünkü bu eserlerde yazarlar, günlük hayat pratiklerini, demografik yapıyı ve kent yaşamını aktararak, kentsel kimliğin ayırıcı özelliklerini tespit etmişlerdir. Seyyahların betimlemelerinde kentin doğal güzelliği, yeşil coğrafyası, mimari unsurları, Kız Kulesi ve boğaz manzarası çerçevesinde şekillenmektedir²³. Ayrıca kent dokusu, gündelik yaşam, iklim ve coğrafya konularında bilgiler de yer almaktadır²⁴.

20 Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar 1*, 521-893.

21 Burada kronoloji hatasına düşmemek adına, bahsedilen yapıların bir kısmının bu araştırmada ele alınan zaman dilimi sonrasında inşa edildiği göz önünde bulundurulmalıdır. Ancak oran vermekten uzak durularak yine de araştırmanın tarih sınırlarının içerisinde bariz bir yoğunluk izlenebilmektedir.

22 Konu hakkında bkz. Münir Atalar, "Haremeyn'e Denizden Surre Gönderilmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32-1 (1991), 121-127; A. Latif Armağan, "XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller (=Menazilü'l-Hacc)", *Osmanlı Araştırmaları* 20 (2000), 73-118.

23 Antoine Olivier, *18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul* (İstanbul: Kesit Yayınevi, 2007), 21; Edmund D. Chiscul, *Türkiye Gezisi ve İngiltere'ye Dönüş*, çev. Bahattin Orhan (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1993), 62; Edmondo de Amicis, *İstanbul 1874*, çev. B. Akyavaş (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993), 10; Gerard de Nerval, *Doğuya Seyahat*, çev. Muharrem Taşçıoğlu (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 68; Josephus Grelot, *İstanbul Seyahatnamesi*, çev. Maide Selen (İstanbul: Pera Turizm Yayınları, 1998), 58; Miss Julia Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı*, çev. Banu Büyükkal (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), 88-89; Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, çev. Ali Bertkay (İstanbul: Kitap Yayınları, 2005), 90-91; Jean Thévenot, *Thévenot Seyahatnamesi*, çev. Ali Bertkay (İstanbul: Kitap Yayınları, 2009), 60. Nerval, *Doğuya Seyahat*, 77-83; Amicis, *İstanbul 1874*, 360-365.

24 Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen (Mersin: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1992), 207-208; Amicis, *İstanbul 1874*, 340-347, 365-367; Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı*, 184; Olivier, *18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul*, 53-54; Nerval, *Doğuya Seyahat*, 226-227.

En erken tarihli örneklerden biri olarak Schweigger, Üsküdar sakinlerinin Avrupa yakasındakilere kıyasla, Doğu ülkelerinin insanları gibi koyu tenli ve siyah saçlı; dillerinin daha kaba ve köylü tarzında olduğunu; sarıklarının rastgele ve karmakarışık dolandığını aktarmaktadır²⁵. Yazarın bu tespitinden, Üsküdar'ı Avrupa yakasına göre demografik açıdan daha “Doğulu” algıladığı sonucuna ulaşılmaktadır. Aynı algıyı Amicis²⁶, Gautier²⁷ ve Nerval'de²⁸ de görmek mümkündür.

Üsküdar'daki tekkeler ve buralardaki faaliyetler de seyyahların üzerinde durduğu ve çoğunlukla ayrı bir bölüm şeklinde aktardıkları konulardan biridir. Zikirlerle ilgili olarak detaylı bilgiler veren seyyahlar arasında bilgilendirici metinler aktaranlar²⁹ yanında, gördükleri manzaradan hoşlanmayan³⁰ ve bunları anlamadan yanlış değerlendirenler de bulunmaktadır. Birkaç örnekte kentin en baskın unsuru olarak mezarlıkların üzerinde durulmuş olduğu gözlemlenebilmektedir³¹. Hatta Nerval, “Üsküdar, sadece büyük camisi ve devasa çınarlı mezarlığıyla dikkati çeker”³² cümlesi ile bunu tam anlamıyla yapmaktadır.

Bu betimlemeler “Doğu” cazibesine kapılarak İstanbul'a gelen Batılı seyyahların, Avrupa yakasında -Eyüp semti kısmen ayrı tutulabilir- aradıkları mistisizmi bulamadıklarını, bu duyguyu Üsküdar'da yaşadıklarını düşündürmektedir. Sonuç olarak Üsküdar'ın kentsel kimliği -her ne kadar “Oryantalist” perspektifte olsalar da- yabancıların gözünden; “iklim ve coğrafya güzelliği”, “doğululuk”, “geri kalmışlık”, “dindarlık” çerçevelerinde sıralanabilmektedir.

25 Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), 155.

26 Amicis, *İstanbul 1874*, 342-343.

27 Théophile Gautier, *Constantinople* (Paris: Bibliothèque-Charpentier, 1891), 145.

28 Nerval, *Doğuya Seyahat*, 77.

29 Nerval, *Doğuya Seyahat*, 77-83; Amicis, *İstanbul 1874*, 360-365.

30 Sibel Özer, “Seyyahların Kalemiyle 17. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bir Pitoresk Şehir: Üsküdar”, *Üsküdar Sempozyumu 5 (1-5 Kasım 2007) Bildiriler* (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2008), 2: 584-587; Dorina L. Neave, *Eski İstanbul'da Hayat*, çev. O. Öndeş (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1978), 106; Knut Hamsun ve Hans C. Andersen, *İstanbul'da İki İskandinav Seyyah*, çev. B. G. Syvertsen (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), 117-123; Gautier, *Constantinople*, 149-155.

31 F. H. A. Ubicini, *1855'te Türkiye I*, çev. Ayda Düz (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1977), 68; Amicis, *İstanbul 1874*, 345-347; Gautier, *Constantinople*, 156-167; Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006), 47; Olivier, *18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul*, 53-55; Hamsun ve Andersen, *İstanbul'da İki İskandinav Seyyah*, 126-128.

32 Nerval, Üsküdar mezarlıkları için Lord Byron'un bir şiirini adapte etmiştir: “Ey Üsküdar! Senin beyaz evlerin binlerce mezarın önünde bulunuyor. Ama onların üzerinde daima yeşil kalan selvi ağaçları var. O, büyük ve hüznü selviler ki, kendi yapraklarının bezemeleri arasına sonsuz bir matemin izini bırakmışlar. Tıpkı karşılık görmemiş bir aşk gibi”. Bkz. Nerval, *Doğuya Seyahat*, 84; Benzer cümleleri “(...) ışıklı camileri ve bunların arkasında uzanan kıvrımlı cenaze yaprakları şeklinde serviler (...)” şeklinde Gautier'de de görmek mümkündür. Bkz. Gautier, *Constantinople*, 95.

Mimari Etkinlik-Kentsel İmge

Gülfem Hatun, Mihrimah Sultan, Nurbanu Sultan, Kösem Sultan, Gülnuş Sultan, Mihrişah Sultan³³ ve Rabia Şermi Sultan³⁴ tarafından -ya da adına- kentin değişik noktalarında inşa ettirilen külliyeler, Üsküdar'daki en kapsamlı mimari etkinliklerdir. Bu etki, Evliya Çelebi tarafından da gözlemlenmiş olmalı ki Üsküdar'daki yapıların anlatımında camiler, medreseler, kervansaraylar, hamamlar ve imaretler kısmında özellikle vurgulanan örnekler, Mihrimah, Nurbanu, Kösem, ve Gülnuş sultanların inşa ettirdiği külliyelere aittir³⁵.

Yapıların konumlandığı alan incelendiğinde Üsküdar'ın kentsel gelişiminde denli etki yarattıkları anlaşılabilir (G. 1). Bu etkinin anlaşılmasında yardımcı olabilecek otantik kaynaklar, minyatürler ve haritalardır. Bu araştırmanın kapsamındaki örneklerin çağdaşı olan İstanbul haritaları incelendiğinde, Üsküdar'ın kent olarak gelişimi anlaşılabilir. Bu haritalarda Üsküdar, kentsel yoğunluk ve büyüklük açısından, Tarihi Yarımada ve Galata ile kıyaslanamaz ölçülerde küçüktür. En erken örnek olan 1537 tarihli *Sefer-i İrakeyn* adlı eserde Matrakçı Nasuh'un İstanbul çiziminde, Üsküdar'da özellikle vurgulanan bir yapı bulunmamaktadır. Ayrıca Tarihi Yarımada ve Galata'ya göre Üsküdar'ın çok küçük bir alanı kapladığı görülmektedir (G. 2). 1580'li yıllara tarihlenen bir atlasta yer alan İstanbul haritasında Mihrimah Sultan Camisi vurgulanmıştır (G. 3). 1581 tarihli *Şehinşahnâme* adlı eserde ise 1577 yılında kuyruklu yıldızın görülmesini konu edinen bir minyatürde kent içerisinde kalan Mihrimah Sultan ve Rum Mehmed Paşa camilerinin yanı sıra şehir dokusunun dışında Atik Valide Külliyesi gösterilmiştir (G. 4). Piri Reis'in *Kitab-ı Bahriye* adlı eserinin 16. yüzyıla tarihlenen bir nüshasında özellikle vurgulanmış olan Mihrimah Sultan Külliyesi ile Rum Mehmed Paşa ve Şemsi Paşa külliyesi kent dokusu içerisinde gösterilirken, mütevazı kırma çatısıyla Gülfem Hatun Cami konutlara sınır oluşturmaktadır (G. 5). Aynı durum Josephus Grelot'un 1680 tarihli eserinde yer alan bir gravürde de izlenebilmektedir (G. 6). *Kitab-ı Bahriye*'nin 17. yüzyıl sonu-18. yüzyıl başına tarihlenen bir nüshasında yer alan İstanbul çiziminde, Üsküdar çok daha gelişmiş bir şehir dokusuyla tasvir edilmiştir. Bu çizimde, özellikle vurgulanmış olan Mihrimah Sultan Cami ile birlikte toplamda 10 adet cami tasviri yer almaktadır (G. 7).

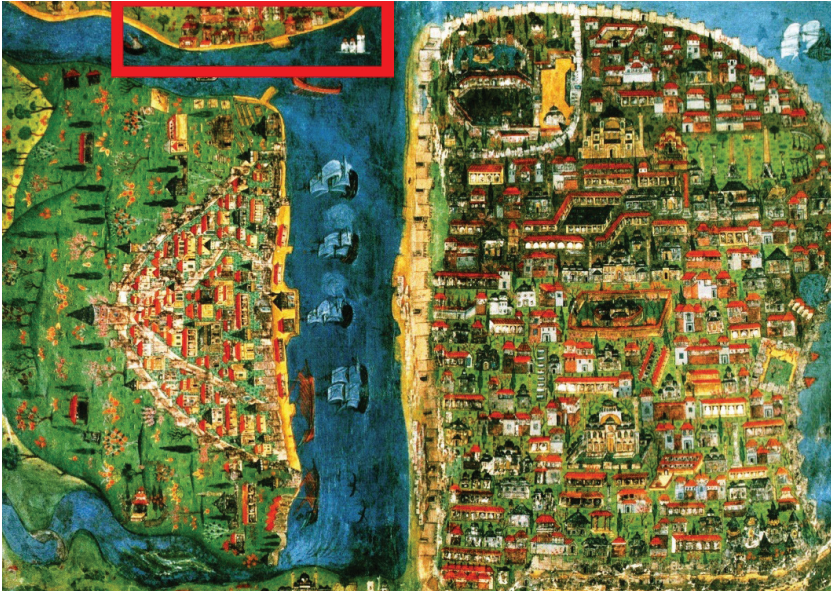
33 Ayazma Külliyesi'nin bânisi 3. Mustafa olsa da, inşa kitabesinde yapıyı annesi ve kardeşine ithaf ettiği belirtilmiştir. Bu sebeple yapı değerlendirmeye alınmıştır.

34 Beylerbeyi (Hamid-i Evvel) Cami, I. Abdülhamid tarafından inşa ettirilmiş olmakla birlikte yapının deniz tarafındaki revakta kemer içerisinde yer alan kitabede annesi Rabia Şermi Sultan adına inşa ettirildiği belirtilmiştir.

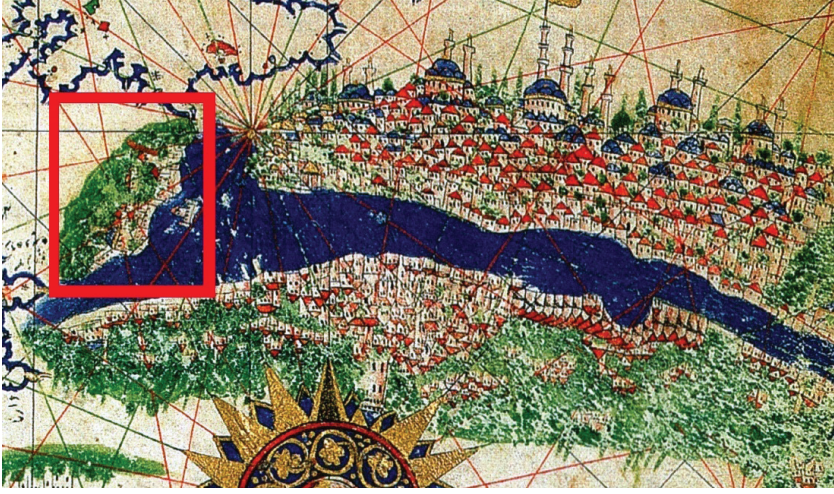
35 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 431-435.

G. 1. Güncel Üsküdar Haritasında Yapıların Dağılımı
(<https://www.google.com/maps/>, erişim 24 Kasım 2018)

G. 2. 1537 Tarihli “Sefer-i Irak”de İstanbul Haritası (Serpil Bağcı-vd, *Osmanlı Resim Sanatı*, 75)

G. 3. 1580'li yıllara tarihlenen "Atlas"ta İstanbul Haritası
(Serpil Bağcı-vd, *Osmanlı Resim Sanatı*, 73)

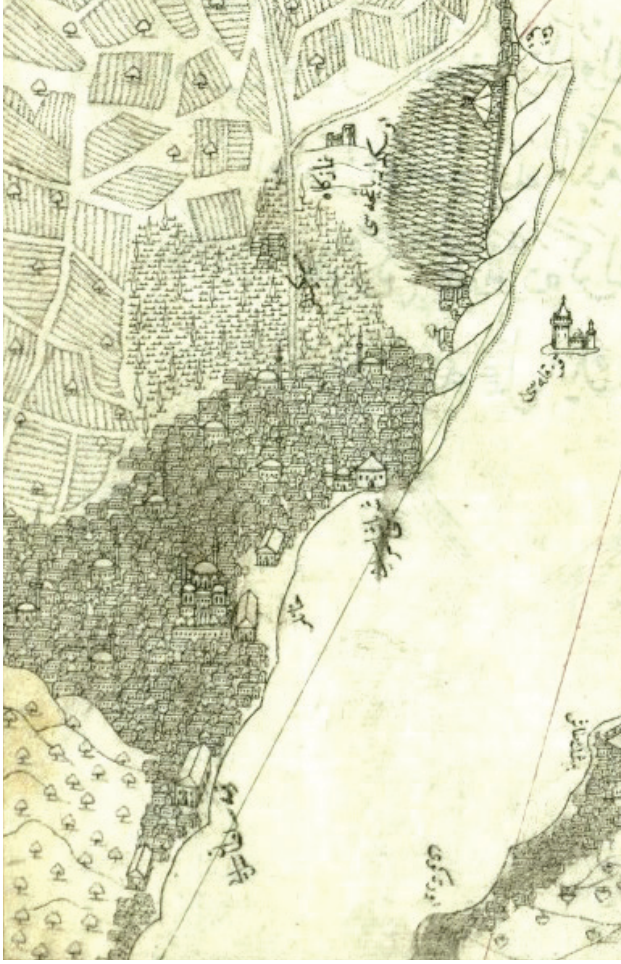
G. 4. 1581 Tarihli "Şehinşahnâme"de Üsküdar Haritası
(Metin And, *Osmanlı Tasvir Sanatları 1: Minyatür*, 439)

G. 5. 16. Yüzyıla Tarihlenen “Kitab-ı Bahriye”den İstanbul Haritası
(Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, Staatsbibliothek zu Berlin, Diez A fol. 57, Pertsch Türkisch 184, v. 28a-b)

G. 6. 1680 Tarihli Grelot Seyahatnamesinde Üsküdar
(Guillaume Grelot, *Relation Nouvelle dun Voyage de Constantinople*, 87)

G. 7. 17. Yüzyıl Sonuna Tarihlenen “Kitab-ı Bahriye”den İstanbul Haritası
(Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, The Walters Art Museum, W658, v. 370b)

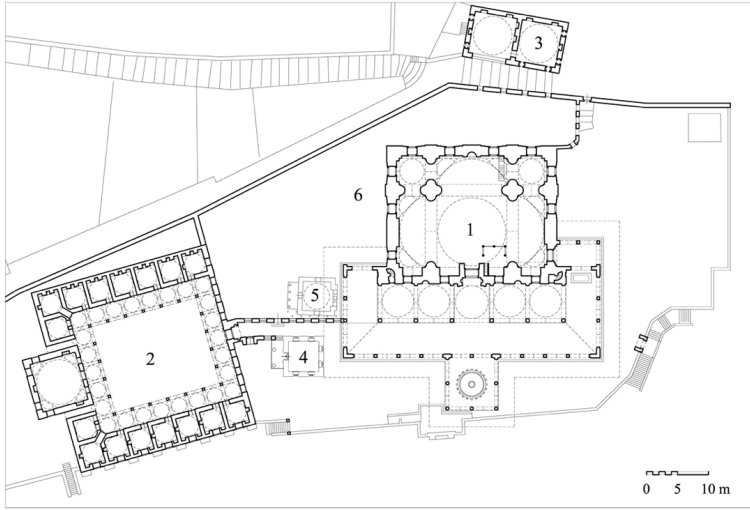
238 yıllık bir zaman aralığında inşa edilmiş olan bu yapılar içerisinde Gülfem, Nurbanu ve Kösem sultanların külliyesi kent gelişimine birinci derecede etki etmiş olmalıdır. Zira inşa edildikleri dönemde kent dokusu, buldukları bölgeye ulaşmamıştır³⁶. Ayrıca bu yapıların buldukları sokak ya da mahalleler, günümüzde dahi yapıların isimleriyle anılmaktadır. Kentleşme bakımından önemli rol oynayan bu kül-

36 Bu anlatılardan sadece Gülfem Hatun Külliyesi kent merkezine yakın konumu dolayısıyla bulunduğu mahallenin imarındaki rolünün tartışmalı olduğu düşünülebilir. Ancak, Gülfem Hatun Mahallesi'yle ilgili en erken tarihli kayıtlar caminin tamamlanmasından yaklaşık 6-7 yıl sonrasında 1547-1548 tarihli mahkeme belgelerinde yer almaktadır. Bu sebeple Gülfem Hatun Külliyesi'nin aynı adlı mahallenin oluşumunda birinci derecede etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Nuray Güler, “16. Yüzyılda Üsküdar’da Gülfem Hatun Mahallesi (1540-1600)” (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008), 22; Üsküdar Şer’iyye Sicilleri, 15/8b-1. Ayrıca Kösem Sultan’ın inşa ettirdiği Çinili Külliye’nin bulunduğu mahalleyi oluşturmaktaki rolü için bkz. Ferda Olbak Mazak, “Mahpeyker Kösem Valide Sultan ve Çinili Külliyesi”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu 4 (3-5 Kasım 2006) Bildiriler* (İstanbul, Üsküdar Belediyesi, 2007), 1: 375.

liyeler, sosyal hizmetlerinin yanı sıra anıtsallık ve kentsel imge oluşturmaları bakımından da değerlendirilmelidir³⁷.

İlk inşa edilen örnek olan ve 1540 yılında tamamlanan Gülfem Hatun Külliyesi; cami, medrese, mektep, zaviye, han ve imaretten oluşmaktadır³⁸. Külliyei oluşturan birimlerin çeşitliliği ve anıtsallıktan uzak tasarım özellikleri nedeniyle, sosyal hizmet ve kentleşme odaklı bir anlayışı yansıtmaktadır.

Mihrimah Sultan Külliyesi (1547-1548); cami, medrese, han, imaret, misafirhane ve iki adet sıbyan mektebinden oluşmaktadır³⁹. Medrese yapısının ölçüleri, camiden daha geniş bir alanı kaplamasına rağmen, tasarım özellikleri nedeniyle külliyein anıtsal yapısı camidir (G. 8). Yapı, Avrupa yakasından Üsküdar'a geçişte ilk nokta olan İskele Meydanı'nda bulunmaktadır. Bu sebeplerle, kentsel imge anlayışı birinci sırada tutulmuş olmalıdır.

G. 8. Mihrimah Sultan Külliyesi Planı (Gülru Necipoğlu, *Sinan Çağı*, 403)

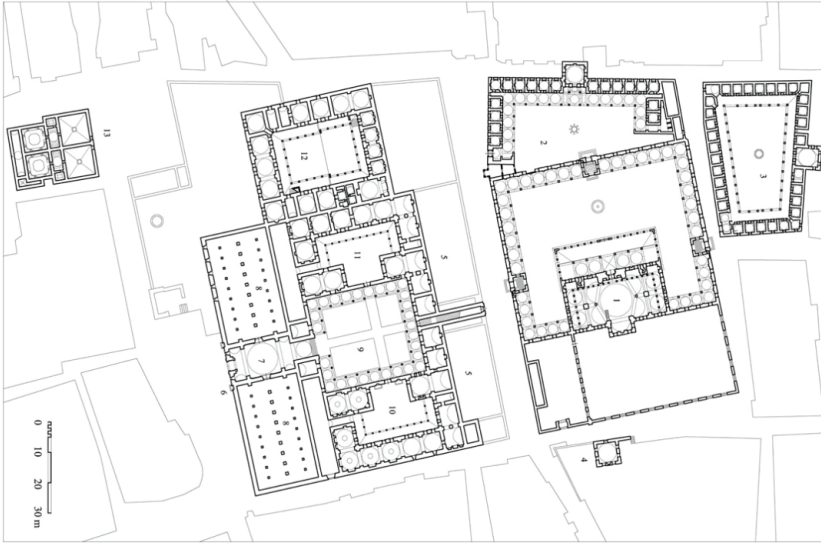
1583 yılında tamamlanan Nurbanu Sultan'ın inşa ettirdiği Atik Valide Külliyesi; cami, medrese, zaviye, sıbyan mektebi, hamam, kervansaray, darülhadis, darülkur-

37 Banu Ö. Kurtaslan, "Açık Alanlarda Heykel-Çevre İlişkisi ve Tasarımı", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 18 (2005), 193-222. Ayrıca külliyelerin anıtsallığı konusunda bkz. Gülay Dalgıç ve Esin Benian, "Değişmeyen Mimarileri Değişen Rollerle 21. Yüzyılda Üsküdar Külliyelerine Bakış", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu 4 (3-5 Kasım 2006) Bildiriler* (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2007), 1: 73-88.

38 Güler, "16. Yüzyılda Üsküdar'da Gülfem Hatun Mahallesi (1540-1600)", 23-32.

39 Aptullah Kuran, *Mimar Sinan* (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986), 123-127; Metin Sözen, *Sinan: Architect of Ages* (İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı, 1988), 189-195; Godfrey Goodwin, *Sinan: Ottoman Architecture and its Values Today* (London: Saqi Books, 1993), 49; M. Orhan Bayrak, *Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1994), 338-339; Hans G. Egli, *Sinan: An Interpretation* (İstanbul: Ege Yayınları, 1997), 56-62; Reha Günay, *Sinan: The Architect and His Works* (İstanbul: YEM Kitabevi, 1998), 37-40; Gülru Necipoğlu, *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire* (London: Reaktion Books, 2005), 296-314.

ra, darüşşifa, imaret, tabhane ile Üsküdar'daki en geniş yapı organizasyonuna sahip külliyesidir⁴⁰. Külliye, yapı çeşitliliğinin yanı sıra kurulduğu konum itibariyle, sosyal hizmetlerin karşılanması ve kentleşme odaklı bir mimari anlayışını temsil etmektedir (G. 9). Ancak, külliyenin yapısal bütünlüğü, -burada külliyei oluşturan binaların bir arada oluşu anlaşılmalıdır- anıtsallık ve kentsel imge odaklı bir planlamayı yansıtmaktadır.

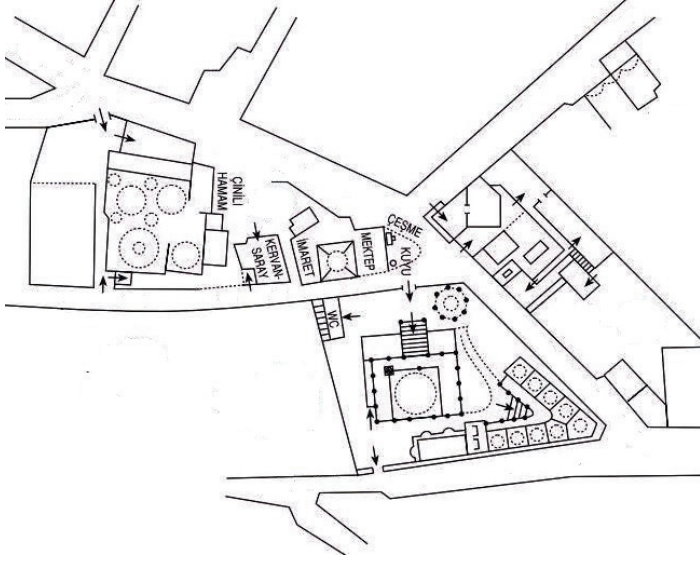

G. 9. Atik Valide Külliyesi Planı (Gülru Necipoğlu, *Sinan Çağı*, 378)

Kösem Sultan'ın 1640-1641'de tamamlanan Çinili Külliyesi; cami, medrese, su havuzu, sebil, sıbyan mektebi, çeşme ve hamamdan oluşmaktadır⁴¹. Kuruluşu itibariyle, kentin oldukça dışında olan külliyenin, ortak avluya sahip olmaması ve yapı ölçülerindeki mütevazı tavır göz önüne alındığında, sosyal hizmet ve kentleşme odaklı bir anlayışla inşa edildiği anlaşılmaktadır (G. 10).

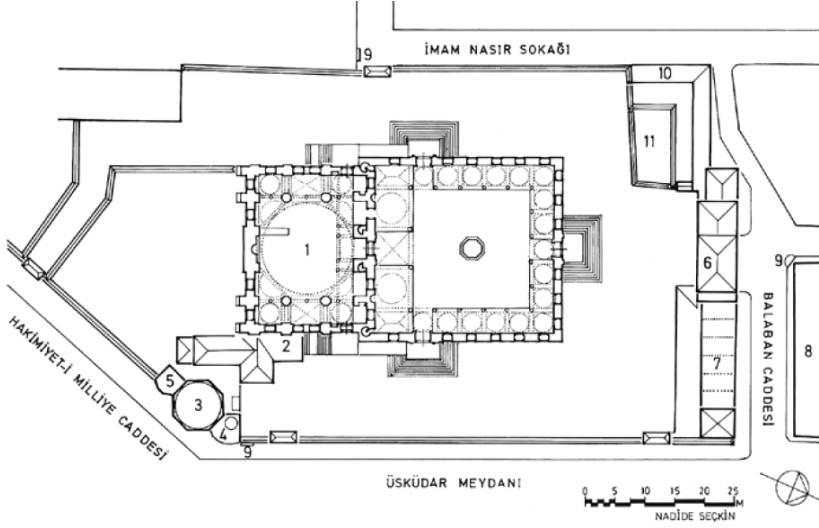
40 Sözen, *Sinan: Architect of Ages*, 326-329; M. Baha Tanman, "Atik Valide Külliyesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 1 (İstanbul: Kültür Bakanlığı/Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1995), 407-412; Necipoğlu, *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire*, 282-292; Jane Taylor, *Imperial Istanbul a Travellers Guide* (New York: St. Martins Press, 2007), 225.

41 A. Vefa Çobanoğlu, "Çinili Külliyesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2 (İstanbul: Kültür Bakanlığı/Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1994), 519-522. Mazak, "Mahpeyker Kösem Valide Sultan ve Çinili Külliyesi", 361-376.

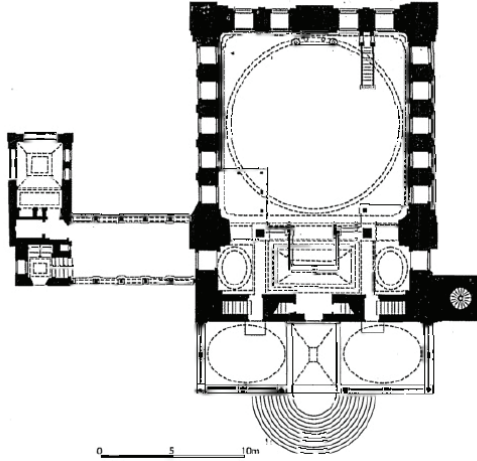
G. 10. Çinili Külliye Krokisi (Mehmet N. Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, 164)

Gülnuş Sultan'ın 1708-1711 yılları arasında inşa ettirdiği Yeni Valide Külliyesi, Atik Valide'den sonra Üsküdar'daki en geniş yapı topluluğunu barındıran imar faaliyetidir. Külliye; cami, hünkâr kasrı, imaret, mektep, türbe, sebil, muvakkithane, iki adet çeşme, hazire, dükkânlar, abdest muslukları, tuvalet, mahya odası ve havuzdan oluşmaktadır (G. 11). Sadece yapı çeşitliliği bile sosyal hizmet anlayışının ağır bastığı düşüncesini doğurmaktadır. Ancak yapıların ortak avluyu paylaşması, organize bir bütünlük sağlamaktadır. Bunun üstüne, tüm yapıların arasında caminin ölçüleri ritmik bir yükselme sağlayarak hem görünürlüğü hem de anıtsallığı pekiştirerek kentsel imge anlayışını sergilemektedir. Ayrıca bu külliyenin, Mihrimah Sultan Külliyesi'ne oldukça yakın konumlandırılması bu anlayışın amaçlandığı görüşünü güçlendirmektedir.

G. 11. Yeni Valide Külliyesi Planı (Nadide Seçkin, “Yeni Valide Külliyesi”, 468)

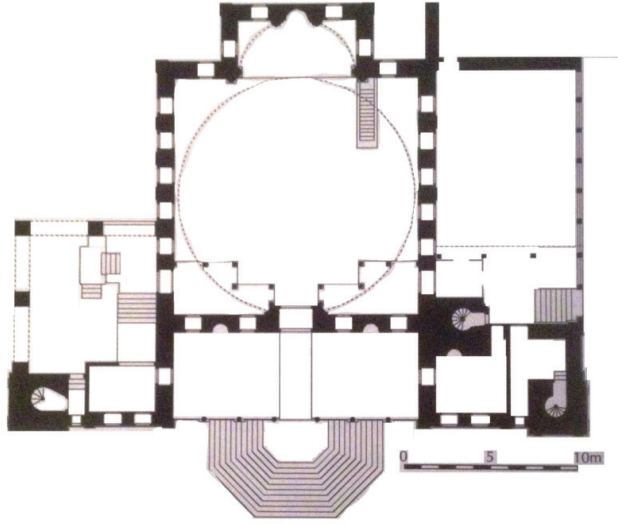
Sultan 3. Mustafa tarafından annesi Mihrişah Sultan ve büyük kardeşi Şehzade Süleyman adına inşa ettirilen ve 1760’da tamamlanan Ayazma Külliyesi; cami, hünkâr kasrı, hamam, sıbyan mektebi, çeşme, muvakkithane ve su deposundan oluşmaktadır⁴². Külliyeinin anıtsal yapısı olan caminin konumu, tepe nokta olması nedeniyle kentsel imge anlayışını yansıtmaktadır (G. 12).

G. 12: Ayazma Külliyesi Planı (Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, 543)

42 Sadi Bayram, “The Ayazma Mosque in Scutari”, *Image 37* (1991), 20-23; Sadi Bayram ve Adnan Tüzen, “İstanbul Üsküdar Ayazma Cami İnşaat Defteri”, *Vakıflar Dergisi* 22 (1991), 199-288; Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar 1*, 79-89; M. Elif Çelebi, “18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Batılılaşma Dönemi ve Bir 18. Yüzyıl Örneği Üsküdar Ayazma Külliyesi” (Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2004), 28.

Sultan 1. Abdülhamid'in annesi Rabia Şermi Sultan adına 1777-1778 tarihinde inşa ettirdiği Beylerbeyi (Hamid-i Evvel) Cami, Üsküdar kent merkezinden yaklaşık 3 km uzakta sahil kıyısında yer almaktadır (G. 13). Reşat Ekrem Koçu'nun aktardığı 1814-1815 tarihli "Bostancıbaşı Defteri"nde Çengelköy İskelesi'nden Haydarpaşa İskelesi'ne kadar isimleri verilen -haneler ve diğer yapılar hariç- yalıların sayısı 84'tür⁴³. Yaklaşık 8 km uzunluğundaki hat üzerinde bu kadar fazla yalı örneği bulunması, kentsel prestij bağlamında sahil şeridinin önemini ortaya koymaktadır. Bu nedenle, Beylerbeyi Cami'nin konumlandırıldığı alan göz önüne alındığında, inşasında kentsel imge anlayışının ön planda tutulduğu öne sürülebilmektedir.

G. 13. Beylerbeyi Cami Planı (Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, 630)

Bu bölümden anlaşılacağı üzere Harem kadınlarının Üsküdar'da inşa ettirdiği örnekler, anıtsallıkları ve geniş organizasyonlarının yanı sıra kent içerisindeki konumları dolayısıyla vurgulanmış birer kentsel imge durumundadır. Bahsedilen yapılar haricinde Üsküdar'daki anıtsal nitelikli üç adet külliye daha bulunmaktadır. Bunlar: 1471-1472 yılında tamamlanan Rum Mehmed Paşa Külliyesi, 1580 yılında tamamlanan Şemsi Paşa Külliyesi ve 1805 yılında tamamlanan tarihli Selimiye Külliyesi'dir.

İki Sorunsal

Buraya kadar yapılan tespit ve referansların ışığında Üsküdar'ın nitelikleri ortaya koyularak, bölgedeki mimari etkinliklerin tetikleyicileri tespit edilmeye çalışılmıştır. Ancak konu ile ilgili iki sorunsal çözüme kavuşmamıştır. Bunlardan birincisi kutsiyet algısı ile ilgilidir. Şehrin kimliğini oluşturan en önemli unsur olarak "kutsiyet algısı"

43 Reşad Ekrem Koçu, "Bostancıbaşı Defterleri", *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 6 (İstanbul: Tan Matbaası, 1963), 2994-2995.

tespit edilmiştir. Ancak bu algının, Anadolu'daki diğer kentlere karşı oluşmaması başka bir olguya işaret etmektedir. Bu olgu, Üsküdar'ın görünürlük ve ulaşılabilirlik bakımından saraya ve başkente yakın olması ile açıklanabilir.

İkinci sorunsal bu yazının ana konusunu teşkil etmektedir. Üsküdar üzerindeki kutsiyet algısı ve Tarihi Yarımada'ya yakın konumu, Harem kadınlarının geniş programlı mimari etkinliklerinin burada yoğunlaşmasını -ya da tam tersi, kentteki geniş organizasyonlu mimari etkinliklerin neredeyse tamamının kadın bâniler tarafından yapılmış olmasını- açıklamamaktadır. Çünkü aynı sebeple erkek bâniler de burada mimari etkinliğe girişmek isteyeceklerdir.

Osmanlı mimari geleneğinde anıtsal örneklerin konumlandırılmasında, kentsel imge yaratmak için prestijli bir bölge tercih etmek yaygın bir uygulamadır. Osmanlı padişahlarının ve güçlü paşaların, imgelerini halkın nazarında tuttukları anıtsal mimari uygulamalar, genellikle Tarihi Yarımada içerisinde konumlanmaktadır. Nicelik bakımından incelendiğinde kadınların mimari etkinliklerinin de aynı bölgede yoğunlaştığı izlenebilmektedir. Bu yapıların büyük çoğunluğunu çeşmeler oluşturmakla birlikte, Zeynep Sultan Külliyesi, Haseki Külliyesi, Yeni Valide Külliyesi, Mihrimah Sultan Külliyesi, Pertevniyal Valide Sultan Camisi, Dolmabahçe Camisi gibi örneklerde sosyal hizmet, anıtsallık ve kentsel imge anlayışları gözlemlenebilmektedir. Ancak, bânilerin cinsiyetleri bağlamında yapılacak bir karşılaştırmada, -oran vermekten uzak durarak- Tarihi Yarımada'da bulunan anıtsal nitelikli yapıların çoğunluğunu padişahlar ya da paşaların inşa ettirdiği öne sürülebilir. Burada azınlık durumunda değerlendirilmesine rağmen, kadın bâniler Tarihi Yarımada içerisinde konumlandırılmış çok sayıda yapı inşa ettirmişlerdir. Bu durum bahsedilen alanın, başkentteki birincil prestij sahası oluşunu vurgular niteliktedir.

Üsküdar bu bağlamda -yukarıda aktarılan özelliklerinden dolayı- Tarihi Yarımada'dan sonra İstanbul'un ikincil prestij noktası durumundadır. Politik-ekonomik açıdan Osmanlı padişahından sonra sayılabilecek en önemli konum, "valide sultan" makamıdır. Üsküdar'daki bahsedilen örnekler, -Mihrimah Sultan ve Gülfem Hatun külliyesi hariç- valide sultanların inşa ettirdiği -ya da adına inşa edilen- yapılarıdır. Üstelik bu yapılar Üsküdar'ın kentsel gelişiminde önemli rol oynamaktadır. Tarihi Yarımada için de yapıldığı üzere, bânilerin cinsiyetleri bağlamında karşılaştırmada, Üsküdar'daki geniş programlı ve anıtsal nitelikli yapıların büyük çoğunlukla kadın bâniler (valide sultanlar) tarafından inşa ettirildiği tespit edilmiştir.

Bu sorunsalın çözümü için Harem kadınları arasındaki rekabet durumu ve trend anlayışları öne sürülebilir. Bu rekabet hâli, tarih boyunca pek çok örnekte izlenebilmektedir⁴⁴. Rekabet durumunun buradaki yansıması ise, "prestijli bölgede mimari et-

44 Selçuklu çağında Alaeddin Keykubat'ın eşleri Adile ve Hunat hatunların Kayseri'deki türbelerinin şehir içerisindeki konumları ve kitabelerinde yazılı olan sıfatlar bu yarışma hâlinin erken tarihli örneklerinden biridir. Bkz. Kerim Türkmen, "Ölümün Engel Olmadığı İki Hatun Sultan'ın Rekabeti", *Uluslararası Katılımlı XVI. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (18-20 Ekim 2012)* (Sivas:

kinliğe girişmek” şeklinde ifade edilebilir. Yukarıda bahsedildiği gibi, Tarihi Yarımada içerisindeki inşa güçlüklerinden dolayı alternatif olarak ikincil prestij sahasına yönelik yaşanmış ve bu durum Üsküdar’da bir yığılmaya yol açmıştır⁴⁵.

Sonuç

Sonuç olarak Harem kadınlarının simgesel yapılarının Üsküdar’da yoğunlaşmasının ya da tam tersi, Üsküdar’daki anıtsal nitelikli ve geniş programlı mimari etkinliklerin neredeyse tamamının kadın bâniler (özellikle valide sultanlar) tarafından inşa edilmiş olmasının sebebi, çeşitli referanslar ışığında anlaşılabilir.

Üsküdar, kentleşme bakımından sur dışındaki en büyük ikinci yerleşim yeridir. Konum bakımından Osmanlı Sarayı’nın hemen karşı kıyısında, Anadolu ve Asya’ya giden kervan yollarının başlangıç noktasındadır. “Arazi-i Tahire”den sayılması, tarikat yapılarının yoğunluğu ve buna bağlı gelişen türbe ve mezarlık alanlarının büyüklüğü gibi nedenlerle oluşan kutsiyet vurgusu, kentin kimliğini ortaya koymaktadır. Tüm bu sayılanlardan dolayı, Üsküdar başkentin ikincil prestij noktası olarak öne çıkmaktadır.

Birincil prestij sahası olan Tarihi Yarımada sınırları içerisinde büyük boyutlu bir mimari etkinliğe girişmek, kolaylıkla aşılamayacak sorunlar ihtiva etmektedir. Başkentin en göz önünde kısmı olan ve tamamen meskûn mahal olan bu bölgede anıtsal mimari uygulamaların önündeki en büyük engel, istimlak problemleridir. İstimlak problemleri sadece ekonomik değil, siyasi çözüme de muhtaçtır. Bu ekonomik ve siyasi güce sahip olan valide sultanlar ya da Harem kadınlarının varlığı tartışılmaz bir gerçektir. Ancak, Tarihi Yarımada’daki inşaat güçlüklerini göz önüne alındığında daha az sorun yaratacak bir sahayı, kentsel imge yaratmak için tercih etmişlerdir.

Kısacası, hem meskûn mahal hem gelişmeye açık bir merkez oluşu, hem de yukarıda sayılan nedenler, Üsküdar’ın bir cazibe noktası olmasını sağlamış görünmektedir. Tüm bu bileşenler bir tarafta tutulup, diğer tarafta büyük ölçekli külliyelerin tamamına yakınının kadın bâniler elinden çıktığı gerçeği ile birleştirildiğinde, bir teoriye dayanak oluşturmaktadır. Üsküdar, Tarihi Yarımada’nın haiz olduğu “prestij sahası olma” durumunun ikincil versiyonudur. “Padişahlar ve paşalar (burada kadın bâniler de sayılabilir)-Tarihi Yarımada”/“valide sultanlar ve Harem kadınları-Üsküdar” iki-

Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2012), 2: 781-789. Bu fiziksel örneğin çok daha üstünde bir durum, Osmanlı tarihi içerisinde belirli bir siyasi dönem olarak anılmaya değer görülen “Kadınlar Saltanatı”dır. Hürrem Sultan’ın hasekîlik döneminden başlatılan bu süreç, Nurbanu, Safiye, Handan, Kösem ve Hatice Turhan sultanların “Valide Sultan” makamında bulunduğu yaklaşık 100 yıllık bir zamana yayılmaktadır. Siyasi güç gösterilerinin yaşandığı bu dönem Osmanlı Saray kadınlarının rekabet durumlarına verilebilecek en güçlü örnektir. Konu hakkında bkz. Ahmet Refik Altınay, *Kadınlar Saltanatı* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000).

45 Bu yazıya farklı bir perspektif açmaktan uzak durarak Üsküdar’daki bu yoğunlaşmanın, Osmanlı mimari adap kültürünün içerisinde değerlendirilmesi gereken bir durum olduğu açıktır. Osmanlı mimarisinde adap kültürü için bkz. Gülrü Necipoğlu, *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğunda Mimari Kültür*, çev. Gül Çağalı Güven, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları), 91-166.

lemeleri hiyerarşik birer kentsel imge sahasını yansıtmaktadır. Böylelikle Üsküdar, Harem kadınlarının (özellikle valide sultanların) imgelerini halkın nazarında tuttukları prestij sahası olarak özel bir anlam kazanmaktadır. Bu prestij sahasının oluşumunu tetikleyen ana unsur olarak ise Harem kadınları arasındaki rekabet ve trend olguları ile kadın banilerin hiyerarşik prestij sahaları arasında bilinçli tercihleri öne sürülebilir. maktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Teşekkür: Lisans yıllarımda bu çalışmanın kıvılcımını oluşturan soruyu yönelten ve yüksek lisans tezimde de kısmen bu konuyu araştırmakta desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Yıldırım Özbek'e teşekkür ederim.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Acknowledgement: I would like to thank Prof. Dr. Yıldırım Özbek who asked the question that sparked this work during my undergraduate years and who did not support their support in researching this subject in my master's thesis.

Kaynakça/References

- Altınay, Ahmet Refik. *Kadınlar Saltanatı*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Amicis, Edmondo de. *İstanbul 1874*. Çev. Beynun Akyavaş. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993.
- And, Metin. *Osmanlı Tasvir Sanatları 1: Minyatür*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014.
- Anna Komnena. *Alexiad: Malazgirt'in Sonrası*. Çev. Bilge Umar. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1996.
- Armağan, A. Latif. "XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller (=Menzilü'l-Hacc)". *Osmanlı Araştırmaları 20* (2000): 73-118.
- Atalar, Münir. "Haremeyn'e Denizden Surre Gönderilmesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 32/1* (1991): 121-127.
- Bağcı, Serpil, Filiz Çağman, Günsel Renda ve Zeren Tanındı. *Osmanlı Resim Sanatı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012.
- Bates, Ülkü. "Women as Patrons of Architecture in Turkey". *Women in the Muslim World*. Ed. L. Beck ve N. Keddie. Cambridge MA: Harvard University Press, 1978, 243-260.
- Bayrak, M. Orhan. *Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1994.
- Bayram, Sadi. "The Ayazma Mosque in Scutari". *Image 37* (1991): 20-23.
- Bayram, Sadi ve Adnan Tüzen. "İstanbul Üsküdar Ayazma Cami İnşaat Defteri". *Vakıflar Dergisi 22* (1991): 199-288.
- Bölükbaşı, Ayşe Ç. "Erken Osmanlı Devletinde Kadınların Mimari Alandaki Hamiliği 1299-1512". *Sanat Tarihi Yıllığı 19* (2007): 73-90.
- Chiscull, Edmund D. *Türkiye Gezisi ve İngiltere'ye Dönüş*. Çev. Bahattin Orhan. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1993.
- Çelebi, M. Elif. "18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşma Dönemi ve Bir 18. Yüzyıl Örneği Üsküdar Ayazma Külliyesi". Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2004.

- Çelik, Gülfettin. “19. Yüzyılın İkinci Yarısı Üsküdar Sosyo Ekonomik Yapısında Aziz Mahmud Hüdayî Vakfının Yeri”. *Aziz Mahmud Hüdayî Uluslararası Sempozyum Bildirileri (20-22 Mayıs 2005)*. 2. cilt. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, [t.y.], 519-530.
- Çobanoğlu, A. Vefa. “Çinili Külliyesi”. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 2. İstanbul: Kültür Bakanlığı/Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 1994, 519-522.
- Dalgıç, Gülay ve Esin Benian. “Değişmeyen Mimarileri Değişen Rollerle 21. Yüzyılda Üsküdar Külliyelerine Bakış”. *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu 4 (3-5 Kasım 2006) Bildiriler*. 1. cilt. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, [2007], 73-88.
- Dernschwam, Hans. *İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü*. Çev. Yaşar Önen. Mersin: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1992.
- Durukan, Aynur. “Türk Toplumlarında Sanat Koruyucusu ve Kurucu Olarak Kadınlar”. *Gelenek, Kimlik, Bireşim: Kültürel Kesişmeler ve Sanat, Günsel Renda’ya Armağan*. Ed. Zeynep Yasa Yaman ve Serpil Bağcı. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2011, 109-123.
- Egli, Hans G. *Sinan: An Interpretation*. İstanbul: Ege Yayınları, 1997.
- Erbay, Mutlu. “Üsküdar Panoramasının Sanatçı Yorumlarıyla İlişkilendirilmesi”. *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu 5 (1-5 Kasım 2007)*. 2. cilt. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2008, 89-98.
- Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. 2 cilt. Haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Gautier, Théophile. *Constantinople*. Paris: Bibliothèque-Charpentier, 1891.
- Goodwin, Godfrey. *Sinan: Ottoman Architecture and its Values Today*. London: Saqi Books, 1993.
- Grelot, Josephus. *İstanbul Seyahatnamesi*. Çev. Maide Selen. İstanbul: Pera Turizm Yayınları, 1998.
- Grelot, Guillaume (Josephus). *Relation Nouvelle dun Voyage de Constantinople*. Paris: En la Boutique de Pierre Rocolet, 1680. Erişim 19 Mart 2020. https://archive.org/details/gri_relationnouuv00grel/page/n93/mode/2up.
- Güler, Nuray. “16. Yüzyılda Üsküdar’da Gülfem Hatun Mahallesi (1540-1600)”. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008.
- Günay, Reha. *Sinan: The Architect and His Works*. İstanbul: YEM Yayınevi, 1998.
- Güneş, Ahmet. “16. ve 17. Yüzyıllarda Üsküdar’ın Mahalleleri ve Nüfusu”. *Üsküdar Sempozyumu 1 (23-25 Mayıs 2003) Bildiriler*. 1. cilt. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2004, 42-56.
- Halaçoğlu, Yusuf. *18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Hamsun, Knut ve Hans C. Andersen. *İstanbul’da İki İskandinav Seyyah*. Çev. B. G. Syvertsen. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.
- Haskan, Mehmet Nermi. *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar 1*. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2001.
- Ioannes Kinnamos. *Historia*. Çev. Işın Demirkent. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001.
- Ioannes Zonaras. *Tarihlerin Özeti*. Çev. Bilge Umar. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.
- İnalçık, Halil. “İstanbul, Türk Devri”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 23. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, 220-239.
- Kalafat, Murat. “Gülnuş Emetullah Sultan’ın Baniliği”. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2011.
- Karaman, Mahmut. “Üsküdar’ın Türkiye Kimliği: Üsküdar Anadolu”. *Üsküdar Sempozyumu 1 (23-25 Mayıs 2003) Bildiriler*. 1. cilt. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2004, 213-242.

- Koç, Neslihan İlknur. "Üsküdar'ın Dost Işıklarının Divan Şiirine Yansıması". *Üsküdar Sempozyumu 1 (23-25 Mayıs 2003) Bildiriler*. 2. cilt. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2004, 265-275.
- Koçu, Reşad Ekrem. "Bostancıbaşı Defterleri". *İstanbul Ansiklopedisi*. 6. İstanbul: Tan Matbaası, 1963, 2979-2995.
- Kuban, Doğan. *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: YEM, 2007.
- Kuran, Aptullah. *Mimar Sinan*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.
- Kürkçüoğlu, Eren. "Kamusal Alanlarda İmaj Çatışması: Doğal ve Yapay İmaj Olgusu". *Planlama* 24-3 (2014), 125-130.
- Laurent, J., "Byzance et les Origines du Sultanat de Roum". *Melanges Charles Diehl I*. Paris, 1930, 177-182. Çev. Yaşar Yücel. "Rum (Anadolu) Sultanlığı'nın Menşei ve Bizans". *Belleten* 202 (1988), 219-226.
- Mikhael Attaleiates. *Tarih*. Çev. Bilge Umar. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.
- Mikhael Dukas. *Tarih: Anadolu ve Rumeli 1326-1462*. Çev. Bilge Umar. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2004.
- Mikhail Psellos. *Khronographia*. Çev. Işın Demirkent. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992.
- Neave, Dorina L. *Eski İstanbul'da Hayat*. Çev. O. Öndeş (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1978)
- Necipoglu, Gülru. *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire*. London: Reaktion Books, 2005.
- Necipoglu, Gülru. *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğunda Mimari Kültür*. Çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Neftçi, Aras. "Üsküdar Yeni Valide Camisi'nin Yapım Hikâyesi". *Sanat Tarihi Defterleri (Filiz Özer'e Armağan Özel Sayısı)* 13-14. İstanbul: Ege Yayınları, 2010, 139-164.
- Nerval, Gerard de. *Doğuya Seyahat*. Çev. Muharrem Taşçıoğlu. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı, 2002.
- Niketas Khoniates. *Historia*. Çev. Işın Demirkent. İstanbul: Dünya Yayınları, 2004.
- Olbak Mazak, Ferda. "Mahpeyker Kösem Valide Sultan ve Çinili Külliyesi". *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu 4 (3-5 Kasım 2006) Bildiriler*. 1. cilt. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2007, 361-376.
- Olivier, Antoine. *18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul*. İstanbul: Kesit Yayınevi, 2007.
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. Çev. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Özer, Sibel. "Seyyahların Kalemıyla 17. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bir Pitoresk Şehir: Üsküdar". *Üsküdar Sempozyumu 5 (1-5 Kasım 2007) Bildiriler*. 2. cilt. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2008, 569-590.
- Öztürk Kurtaslan, Banu. "Açık Alanlarda Heykel-Çevre İlişkisi ve Tasarımı", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 18 (2005), 193-222.
- Pardoe, Miss (Julia). *Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı*. Çev. Banu Büyükkal. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.
- Piri Reis. *Kitab-ı Bahriye*. The Walters Art Museum, W658. Erişim 24 Eylül 2018. <https://art.thewalters.org/detail/19195>
- Piri Reis. *Kitab-ı Bahriye*. Staatsbibliothek zu Berlin, Diez A fol. 57, Pertsch Türkisch 184. Erişim 17 Mart 2020. https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN731526201&PHYSID=PHYS_0161&DMDID=DMDLOG_0155

- Sarıcaoğlu, Fikret. “Üsküdar’da Osmanlı Padişahları: Göçler, Binişler ve Selamlıklar (18. Yüzyıl)”. *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu 5 (1-5 Kasım 2007) Bildiriler*. 2. cilt. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2008, 549-568.
- Schweigger, Salomon. *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.
- Seçkin, Nadide. “Yeni Valide Külliyesi”. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 7. İstanbul: Kültür Bakanlığı/Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1994, 468-470.
- Sevim, Ali. *Anadolu Fatihi Kutalmışoğlu Süleymanşah*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.
- Sipahioğlu, Birsal. “Bizans Dönemi’nde Üsküdar”. *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu 5 (1-5 Kasım 2007) Bildiriler*. 2. cilt. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2008, 503-514.
- Sözen, Metin. *Sinan: Architect of Ages*. İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı, 1988.
- Tanman, M. Baha. “Tekkeler”. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 7. İstanbul: Kültür Bakanlığı/Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1994, 236-239.
- Tanman, M. Baha. “Atik Valide Külliyesi”. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 1. İstanbul: Kültür Bakanlığı/Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1995, 407-412.
- Tavernier, Jean-Baptiste. *Tavernier Seyahatnamesi*. Çev. Teoman Tunçdoğan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.
- Taylor, Jane. *Imperial Istanbul a Travellers Guide*. New York: St. Martins Press, 2007.
- Theophanes. *The Chronicle of Theophanes: An English Translation of Anni Mundi 6095-6305 (A.D. 602-813)*. Haz. Harry Turtledove (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1982).
- Thévenot, Jean. *Thévenot Seyahatnamesi*. Çev. Ali Berktaç. İstanbul: Kitap Yayınları, 2009.
- Tournefort, Joseph de. *Tournefort Seyahatnamesi*. Çev. Ali Berktaç. İstanbul: Kitap Yayınları, 2005.
- Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1971.
- Türkmen, Kerim. “Ölümün Engel Olamadığı İki Hatun Sultan’ın Rekabeti”. *Uluslararası Katılımlı XVI. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, 18-20 Ekim 2012*. 2. cilt. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2014, 781-789.
- Ubcini, F.H.A. *1855’te Türkiye 1*. Çev. Ayda Düz. İstanbul: Tercüman Yayınları, 1977.
- Vasiliev, A. A. *Bizans İmparatorluğu Tarihi 1*. Çev. Arif Müfid Mansel. Ankara: Maarif Vekaleti, 1943.
- Villehardouin, G. De ve H. De Valenciennes. *4. Haçlı Seferi Kronikleri*. Çev. Ali Berktaç. İstanbul: Kitap Matbaacılık, 2008.
- Yıldırım, Ali. “Üsküdarlı Divan Şairleri”. *Üsküdar Sempozyumu 1 (23-25 Mayıs 2003) Bildiriler*. 2. cilt. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2004, 251-257.
- Erişim 24 Kasım 2018. <https://www.google.com/maps>

